

6D020600 – Исламтану мамандығы бойынша

Утпинов Наурызбай Тағанұлының

философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін

алуы үшін диссертациясына

**Ислам дағуатының негіздері мен әдістері және оның қоғамдық
санаға ықпалы**

(Қазақстан модель негізінде)

АННОТАЦИЯ

Тақырыптың өзектілігі. Қазақстан Республикасы зайырлы, демократиялық, құқықтық және әлеуметтік мемлекет. Мемлекет құрушы мәдениет, яғни қазақ ұлты үшін ислам дәстүрлі дін. Тарихи тәжірибедегі, сонау, Қараханидтер дәуірінен бастап, мемлекеттік ресми дін ретінде мойындалған, қазақ мәдениетінің болмысына айналған, ислам діні қазақ ұлттық құндылықтарының рухани мәні. Тәуелсіздіктен кейінгі жылдары қоғамда ислам дағуатының өзектілігі мен рөлі арта түсті. Бұған жаһандану үдерісі мен еліміздегі діни ахуал да бірінші кезекте өз ықпалын тигізіп отыр.

Ислам дағуат өлшемдері мен қалыптары, ұстанымдары мен идеясында, әмбебаптық және локальдық ерекшеліктер мен тұжырымдар пайда болды. Осыған байланысты исламдағы дағуаттың да мәні мен мазмұнында, формалары мен әдіс-тәсілдерінде өзгерістер орын алды. Дағуаттың, еліміздегі субъектілері мен орталықтарының діни танымы мен санасында да күрделі трансформациялар орын алып отыр. Бұл құбылыс та ғылыми талдауды талап ететін мәселе.

Қазіргі уақытта Республикамыздағы дағуат құбылысының артында ғылыми әдебиеттерде де орын алған, «саяси дін», «діни саясат» және «дін саясаты» тіркестері арқылы анықталған орталықтар мен жүйелер жатыр. Басқаша айтқанда, исламды қазақ халқының тарихи танымымен ұштастыратын дәстүрлі ислами дағуат, жаһандық ислам үмбетімен бірегейлігін негіздеуге талпынатын неофундаменталистік дағуат және ислам құндылықтарын саяси-әлеуметтік өзгерістерді жүзеге асыру құралы ретінде қарастыратын саяси ислам дағуат.

Қазіргі уақытта бұқаралық коммуникация саласындағы жаңа технологиялардың пайда болуы, ғаламдық ақпарат желілерінің қарқынды дамуы, постсекулярлы қоғамда орын алып отырған әлеуметтік үдерістер дағуат мазмұны мен тәсілдерінде жетілдіруді талап етеді.

Бүгінгі күні дін насихатшысына өз саласындағы белгілі бір стандарттар мен ережелерді ұстануға бағыт көрсететін нұсқаулық жоқ. Дағуат жұмыстарының әдістері мен тәсілдері үнемі замана талабына сай дамытуды қажет етеді. Дағуатпен тікелей шұғылданатын дін қызметкерлері мен имамдардың білім-білігін, шеберлігін ұштауға бағытталған машықтану, курстар, семинарлар мен тренингтерді ұйымдастыру қажет. Ал мұндай шаралар арнайы танымдық әрі ғылыми еңбектерге сүйенген кітаптар, көмекші құралдар мен әдістемелік нұсқауларға деген сұраныс туындатады. Қазақстан қоғамы әр түрлі ұлттар мен ұлыстардан тұратындықтан, онда діни және мәдени плюрализм қалыптасқан. Осындай ортада өзгелердің сеніміне нұқсан келтірместен дін насихатын алып жүрудің өзіндік ерекшелігін айқындай білген дұрыс. Дінге шақырудың өзіндік тарихы мен ерекшеліктерін терең қарастырып, Қазақстан жағдайында бүгінгі күнге дейін діни дағуат әрекеттерінің салдарын зерттеу алдағы уақытта бұл салада олқылықтар жібермеуге ықпал ететіні сөзсіз. Мәне осындай мәселелер біздің зерттеу тақырыбымыздың өзектілігін аша түседі. Сонымен қатар, бұл тақырып тың тақырып. Елімізде ислам тарихы, Мұхаммед пайғамбардың ғұмырнамасы (сияр), халифалар дәуіріндегі исламның таралуы секілді тақырыптарда еңбектер мен аудармалар, зерттеу, монографиялар жарық көргенімен, ислам дағуаты, тарихи кезеңдері, қазіргі таңдағы қоғамдық санаға ықпал ету тетіктері мен ұстанымдарының теориялық және методологиялық аспектілері ғылыми тұрғыдан кешенді зерттеу нысанына айналған жоқ. Бұл да тақырыптың өзектілігін көрсететін фактор.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Исламдағы дағуаттың мәні мен мазмұнын, тарихи даму барысындағы формалық эволюциясын, типтік ерекшеліктерін талдау және қазіргі Қазақстан қоғамындағы дағуаттың өзіндік сипаты мен әдіс-тәсілдерінің теориялық-практикалық аспектілерін тұжырымдау. Осы аталған мақсатты жүзеге асыру үшін қосымша келесідей **міндеттер** қойылды:

- Дағуат ұғымының мәнін, қызметін, анықтамасын айқындау;
- «Жалпы дағуат құбылысына қатысты Құран тұжырымын анықтау;
- Тарихи тұрғыдан Ислам дағуатының саяси, аксиологиялық, идеологиялық және болмыстық қырларына талдау жасау;

- Дінге шақырушы тұлғаға қойылатын талаптар, шарттар, ұстанымдар, қағидалар, тұлғалық өлшемдер, ережелердің мәнін ашу;

- Дағуат құбылысының ислами шеңбер аясында қолданбалы әдіс-тәсілдері мен қазақ діни тәжірибесіндегі орнына талдау;

- Қазақстанда пайда болған жат ағымдардың «дағуат» әрекеттеріне тарихи-салыстырмалы, компаративистік талдау жасау;

- Жат ағымдардың ислами дағуат нормалық талаптарына қаншалықты сай келетіндігіне ғылыми сараптамалық баға беру;

- Қазақстанда дін дағуаттың қоғамдық санаға әсері мен кері әсерін талдау және ғылыми ұсыныстар мен шешім жодарын ұсыну;

- **Зерттеу жұмысының нысаны.** Исламдағы дағуаттың қалыптасуы мен дамуы, қазіргі заманғы исламдық дағуаттың мазмұны мен формалары

Зерттеу жұмысының пәні. Қазіргі Қазақстан қоғамындағы дағуаттың теориялық және практикалық аспектілері.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Ғылыми жұмыстың жаңалықтарын төмендегідей көрсетуге болады:

1. Ислам дағуаты құбылысының тегі, қызметі, анықтамасы, ұстанымы мен идеясын негіздейтін аяттар мен хадистерге кешенді ғылыми теориялық талдау жасалынып, Құрандағы «дағуат» ұғымына жақын басқа да терминдер тұжырымдалды.

2. Тарихи үдерістегі «Ислами «дағуат» түсінігі мен дамуын, тарихи деректер негізінде талдап, олар Құран мен сүннеттегі дағуаттың маңызы мен рөлі тұрғысынан компаративистикалық әдіспен салыстырылды;

3. Барлық ислами дағуат ұстанымдары пайғамбарлық үлгі негізінде, пайғамбар тұлғасымен тікелей байланысты тұжырымдалып, Құранмен бекітіліп, ғылыми танымдық деңгейде түсіндіріліп, нақты талаптар мен ережелер анықталып, белгіленді.

4. Қазақстандағы, жат ағымдардың бүгінгі дағуат ұстанымдары мен тетіктеріндегі, теориялық негіздемелеріндегі саяси, идеологиялық және методологиялық қайшылықтар мен бұрмалаушылықтар, салыстырыла отырып, дәлелденді;

5. Қазақстандағы неофундаменталистік және исламшыл топтардың дағуатына қарсы қоғамдық және мемлекеттік институттардың бірлесе шешім шығару платформасының, бүгінгі жахандану үдерісінде ең тиімді жол екендігі дәлелденді;

6. Деструктивті діни топтардың дағуаттарының алдын алуда, діни-теологиялық және мәдени-әлеуметтік қағидаттарды дәстүрлі діни сана мен діни таным шеңберінде, тарихилық ұстанымын қолданудың өзектілігі дәлелденді;

Диссертацияның теориялық және тәжірибелік маңызы. Ғылыми ізденістің тұжырымдары исламтану саласын кешенді

зерттеудегі бос кеңістікті толықтырады, сонымен қатар, қоғамда дін насихатын жүргізудің дұрыс үлгісін анықтауға, Қазақстан Республикасы үшін дәстүрлі болып табылатын исламды дамытуға үлесін қоспақ. Жұмысты жоғары оқу орындары мен орта кәсіби колледждердегі исламтану мамандығындағы дағуат пәні дәрісінде қолдануға болады. Диссертацияның нәтижелерін имамдар-хатибтерге арналған машықтану курстары мен семинар, тренингтер өткізу кезінде пайдалануға жарамды.

Қорғауға ұсынылатын негізгі ғылыми тұжырымдар:

1. Құранда дағуат сөзі 205 жерде кездеседі. Дағуат ұғымы Құранда исламға, иманға, Алла жолына, Алланың кітабына, хаққа, жақсылыққа, есендікке шақыру секілді мәнді иеленген. Құран мен хадистерде дағуатқа ұқсас басқа да сөздер жиі аталады. Айталық, тәблиғ تبلیغ, иршад الإرشاد, уағыз المواعظه, насихат نصيحة, зікір الذكر, тағылым تعليم, тәрбие تربيه, таусия توصية, хидаят هدايت, жихад الجهاد, әмр бил мағруф нахи анил мункар الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر секілді сөздер мағына жағынан өзгешелеу болғанмен, көздеген мақсаты мен практикадағы көрінісі тұрғысынан ұқсас мәнге ие. Мысалы Нахыл сүресі, 125 аят, Исра, 17/53., Қариа, 101/1-4. кездесетін дағуат ұғымы нақтыланып, адамдарды дағуатқа шақырудың негізгі бағыттары, яғни сақтандыру, ескерту, қорқыту, сүйіншілеу (تیشیر) жолдары анықталды. Құран кәрімде дағуаттың «хауф және рәжа» (үміт пен үрей) الرَّجَاءِ وَالْخَوْفِ арасында болуы мұрат етілген. Осылайша, Құран мен сүннетке тән дағуат دعوة жүргізудің өзіндік ерекшелігі қамтылған аяттар арқылы, дағуаттың орны мен маңызын ашып көрсеттік.

2. Ислами дағуат орталығы - Мұхаммед пайғамбар тұлғасы. Сондықтан оның дағуат жүргізудегі тәжірибесі - дағуат ісін жүргізушілер үшін бұлжымайтын үлгі болып табылады. Осы орайда Ислам дініндегі дінге шақырушыға қойылатын талаптар мен дағуат кезіндегі психологиялық әрі тәжірибелік әдіс-тәсілдерді анықтадық. Атап айтқанда, Ислам дінінде дінге шақырушыға қойылатын талаптар ретінде төмендегі негізгі адамгершілік, тұлғалық қасиеттер: шынайылық, берік сенім; біліктілік; Аллаға тәуекел, шешендік, көркем мінез; жеке бас пайдасын күйттемеу; таблиғшының келбеті тартымды болуы тиіс; ықыласты; қарапайым, кішіпейіл, жылы шырайлы, шыдамды, табанды; Алладан үміт үзбеу; тыңдаушыны тану; өз ғасырындағы ғылымдардан хабардар болуы; тыңдаушының көңілін аулап, жүрегіне жол таба білу; тыңдаушының деңгейімен санасу; таластан бойын аулақ ұстау; қисынды әрі реалист болу; білмесе, білмейтіндігін мойындауы; сөзі мен ісінің тұтастығы және с.с.с. қасиеттер толығымен пайғамбарлық үлгіден алынған қағидалар.

3. Ислам тарихында пайғамбарлық дағуат өлшемдері туралы қажеттілік алғашқы ғасырларда ақ өзін сездірген болатын. Себебі дағуаттың мәні діни екендігі белгілі. Дегенмен, кейбір тұстарда дағуатты саяси, идеологиялық, мүдде, мақсат орын алған оқиғалар болды. Солардың ислами дағуат өлшемдеріне сыни көзқараспен қарауда да пайғамбарлық үлгі эталон ретінде алынғандығын тарихи деректер айғақтайды. Пайғамбарлық үлгі: даналықпен шақыру; тыңдаушыны тану, кеңістік шарттарын меңгеру (мысалы, исламға шақыру мәселесінде қазіргі дамыған технология мүмкіндіктерін де тиімді пайдалану); дінде мәжбүрлеу, күштеу жоқтығын естен шығармау; дінді бір ғана түсінікпен шектемеу, көптүрлілікті ескеру; көзделген мақсат та, таңдалған тәсіл де дұрыс болуы тиіс.

4. Қазақстан Республикасы территориясындағы исламдық жамағаттарының дінге шақыру әрекеттерін талдап, саралау барысында, олардың негізгі мақсаттары мен әдіс-тәсілдерін жан-жақты ашып көрсеттік. Атап, айтар болсақ, қоғам ішінде белсенді уағыз жүргізетін жамағаттар ретінде Салафиттер, Дағуатшылар, Таблиғи жамағат, зікіршілер, Хизбут Тахрир ағымдарының ұстанымдары мен мақсаттарын, саяси идеологиялық мұраттарын нақтыладық. Аталған ағымдар мен діни ұйымдардың қоғамдық санаға жасаған зардаптары мен қауптеріне әлеуметтік қызметтеріне баға бердік. Құран және сүннеттегі ұстанымдар мен ережелерді өз мүдделеріне бұрмалап, тыңдаушыларын аздырғандарын, оларды да өз мақсаттарына сай қолданғандығын көрсеттік.

5. Қазақстандағы түрлі исламдық жамағаттар мен діни ұйымдардың дінге шақыру әрекеттері қоғамдық санада іріткі туғызып, түрлі түсінбеушілік пен жағымсыз салдарға алып келді. Атап, айтар Хизбут Тахриршілер көбіне жекелеген адамдарды мемлекеттік билікке қарсы қою, саяси көзқарастар, халифат жайлы үндеу, парақшалар таратумен ерекшеленсе, Салафи жамағаты қоғамдағы танымал адамдарды қатарына тартумен айналысты. Осы мақсатта спорттағы, өнердегі, айтыстағы, басқа да қоғам қайраткерлерін өз қатарларын тартумен, қажет болса жекелеген адамдардың материалдық мәселелерін шешіп берумен, туристік компаниялар ашып қажылыққа апарумен, телеарна, баспа ісімен шұғылданды. Салафи жамағатына тән әдіс ретінде олар жергілікті халықтың ұлттық сенімін қате деп тауып, оларды күшпен дұрыстауға әрекеттенуімен көзге түсті. Зікіршілер болса, әдіс-тәсіл ретінде Абай, Шәкәрім, Яссауи секілді ұлт зиялыларын бетперде етті. «Әбжат» клубы, телеарнаға жұмысқа алу, арнайы телебағдарламалар ашу секілді әрекеттермен айналысты. Араб жамағаттары мешіт салдыруға көңіл бөлсе, түрік жамағаттар

пансионат, оқу орындары, құран курсы, баспа ісімен айналысты. Теріс ағымдардың қоғамдық санаға тигізген кері әсерлері әсіресе олардың ұлттық болмысқа, дәстүрге, неке және отбасы құндылықтарына, бейбітшілік пен тұрақтылыққа, мемлекеттік құрылымға қатер төндіріп, азаматтардың діни түсінігін бұрмалап, дінді үстірт түсінуге жол ашып отырғанынан анық көрініс тапты. Олардың өздерін ғана дұрыс жолда санауы, өзгелерді адасушы деп білуі, ұлттық менталитетпен санаспауы, билікке қарсы келуі т.б. ел ішінде дінге деген түрлі көзқарас қалыптастырды. Кей жағдайларда ол теріс ағымдардың заңмен тыйым салынуына да алып келді. Міне осы тұрғыдан қоғам мен мемлекеттік институттар арасындағы ортақ атқарылған жұмыстар мен шешімдердің тиімділігі мен қоғамдық пайдасын сараладық.

6. Қазақ болмысында ислам діні бар. Мәдени құндылықтары осы діни санамен өрілген. Діни тәжірибесі де сонау тарих қойнауына ұласқан, мұсылмандық болмысымен анықталады. Бұл да қазақ мұсылмандығының тарихи, уақыттық өлшемі. Ал енді осы кеңістікте де ислам дағуатының жәдігерлері мен өкілдері, ғұламалары мен әдебиеттері сақталған. Сондықтан деструктивті діни топтардың дағуаттарының алдын алуда «Мәдени мұра», «Рухани жаңғыру», «Ұлы даланың жеті қыры», «Дін мен дәстүр», «Киелі жерлерге саяхат», «Әл Фараби мен Абай жылы», Юнеско тарапынан «Иасауи жылы» сияқты бағдарламалар қабылданғаны белгілі. Осындай тарихи тәжірибемізді іске қосып, ғылыми айналымға енгізіп, діни-теологиялық және мәдени-элеуметтік қағидаттарды дәстүрлі діни сана мен діни таным шеңберінде, тарихилық ұстанымын қолдансақ жахандық үдеріс қысымынан ұлт, болмыс, мәдениет ретінде сақталу тетіктері қызметін атқарары сөзсіз.

Ғылыми жұмыстың нәтижелерінің жариялануы және сыннан өтуі. Ғылыми зерттеудің негізгі ғылыми тұжырымдары Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі талаптарына сәйкес Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің отандық ғылыми басылымдарында 3 мақала, 1 мақала SCOPUS базасына кіретін ғылыми басылымда, 1 мақала шетелдің халықаралық ғылыми конференциясында және 1 мақала шетелдің халықаралық интернет ғылыми конференциясында және 5 мақала Қазақстанда өткен халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары жинағында жарық көрді. Диссертация Нұр-Мүбарак университетінің «Исламтану» кафедрасында талқыланып, қорғауға ұсынылды.

Ғылыми жұмыстың құрылымы. Диссертациялық жұмыс кіріспеден, екі тараудан, алты бөлімнен және қорытынды мен пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Диссертация ... беттен тұрады.

